

Tükörjelenségek az anatómiai nevekben

1. Új dolgok, fogalmak megnevezésére a nyelvnek két alapvető eszköze van: a belső szóalkotási módszerek egyike vagy idegen szavak átvétele. A szaknyelvekben is ugyanezekkel az eszközökkel történik a terminusalkotás. Például a rovarok átmeneti fejlődési állapotának szakszavai a magyarban *pete*, *lárva* és *báb*. Mindhá-

adata, citation and similar papers at core.ac.uk

provided by ELTE Digital

belső szóalkotás eredménye, a *Péter* személynév becező formájának köznevesülése, zoológiai és orvosi jelentésében BUGÁT PÁL terjesztette el; ez is a latin mintát másolja, ugyanis eredeti jelentése a székely népnyelvben is dokumentált 'tojás' (TESz., NyÚSz., MTsz. *pete*).

A szókölcsonzásnak ez utóbbi két különleges módja a kalk. A jelenségre a 19. század végén figyelt fel a nyelvtudomány, ekkor született az elnevezése is. A francia *calque* eredetileg művészeti szakszó volt, az olasz *calco* '(másolópapírral valaminek a felületén létrehozott) másolat' jelentésű, – a magyar *kopíroz* '<rajzot, ábrát> másolópapírral vagy hártypapírra átrajzolva másol' (ÉrtSz.) ige jelentéstartalmának megfelelő – *calcare* igéből képzett főnév átvétele. Az olasz ige a latin *calcare* 'lábbal nyom, tapos' ige folytatása, végső soron a *calx*, *calcis* 'sarok' jelentésű főnév folytatása (vö. REY: *calquer*). UNBEGAUN a belső forma, a kifejezőmód átvételeként határozta meg: „Le calque est un emprunt de la forme interne” („A kalk a belső forma kölcsönzése”; fordítás tőlem, V. É. K.) (UNBEGAUN 1932: 19). HAUGEN-nél a nyelvi kölcsönzés két fő típusának az egyike – a loanword (átvétel helyettesítés nélkül) mellett – a loanshift (helyettesítés átvétel nélkül); ide tartozik a loan translation és a semantic loan (HAUGEN 1950: 214–5), melyek a német Lehnübersetzung, illetve Lehnbedeutung fogalmának felelnek meg. A kalkok osztályozásának kritériumait RÁDULY ZSUZSANNA részletesen ismerteti (RÁDULY 2001: 13–37). A német nyelvészek saját terminológiát alakítottak ki, melyet több magyar nyelvész is használ a magyar nyelv német mintára képzett kalkjaival foglalkozó tanulmányában (vö. RÁDULY 2001, CSIZMAZIA 1980). A szláv nyelvek többsége a kalk terminust vette át, az orosz is, АРАПОВА-nál a словообразовательные кальки (szóképzési kalkok) és a семантические кальки (szemantikai kalkok) csoportokat találjuk (АРАПОВА 2000).

A magyar terminus más szemlélet alapján nevezi meg a jelenséget. A francia *calque* születésével szinte egy időben írja ASBÓTH OSZKÁR: „a *szent háromság* kifejezésre [...] nincs az az éles tudomány, mely vagy szláv vagy német vagy latin befolyást rá tudná bizonyítani [...]. De vannak szók, melyek [...] a szláv szót tükörzik” (ASBÓTH 1884: 394; kiemelés tőlem, V. É. K.). A tükörszó elnevezés ECKHARDT SÁNDOR alkotása (TESz. *tükörszó*). A terminust az egyes szerzők különbözőképpen értelmezik és nincs egységes osztályozásuk sem. KISS LAJOS meghatározása szerint tükörszó az, amikor „valamely elemmezhető idegen nyelvi szó

alkotó elemeinek [sic!] lefordítása, utánzása útján új szó keletkezik” (KISS 1976: 3; kiemelés tőlem, V. É. K.). Megkülönbözteti ettől a tükörjelentést, amikor „valamilyen már meglevő szó kap idegen minta hatására új jelentést” (uo.; kiemelés tőlem, V. É. K.). Szokás a tükörszó alatt a kalkok mindkét formáját érteni, így például BENKŐ LORÁND egy csoportba sorolja az egy tömorfémából álló (= tükörjelentés!) és a több tömorfémából álló tükörszókat (BENKŐ 1988: 210–1). LIGETI LAJOS a *nyelvet fogni* kifejezés kapcsán a tükörszó terminust ’tükörjelentés’ értelemben használja: „a nyelv és a vele kapcsolatos kifejezések hódoltsági tükörszavaink, illetőleg tükörkifejezéseink (calque) közé sorolandók” (LIGETI 1936: 45). NYOMÁRKAY ISTVÁN az összefoglaló tükörfordítás kifejezést használja a német összetett szavakat helyettesítő horvát képzett szavak, összetételek, melléknévi jelzős szerkezetek, előjárós szerkezetek és birtokos szerkezetek megnevezésére (NYOMÁRKAY 1980: 437). Az is megfontolandó szempont, hogy mind a tükörfordítás, mind a tükörjelentés terminus egyaránt jelentheti a kalk létrejöttének a folyamatát és a folyamat eredményeként létrejött lexikai egységet. Ez különösen a tükörjelentés esetében lehet zavaró, amit KISS LAJOS definíciója nyomán a legtöbb nyelvész tisztán szemantikai kategóriának tekint. LANSTYÁK ezért javasolja a tükörjelentés eredményének a megnevezésére a jelentésbeli kölcsönszó kifejezést (LANSTYÁK 2006: 24).

2. Az anatómiai nevek egyidősek az orvostudománnyal, történetük meghatározó tényezője a hagyomány, a minták követése gyakran kalkok segítségével. Az európai orvostudomány és az orvosi terminológia gyökerei a Hippokratész és tanítványai tanait összegyűjtő Corpus Hippocraticumig nyúlnak vissza. Galénosz (Kr. u. 2. század) az anatómiai nevek megalkotásában az egyértelműséget és a szerv funkciójának a kifejezését tartotta fontosnak. A latin természettudományos terminológia megalkotásában Lucretius görög mintát követett, néhány elnevezése, például *nervus* (< gör. *νεῦρον* ’ideg’), ma is részét képezi az anatómiai nomenklatúrának. Az ókori latin mégsem hathatott jelentősen az orvosi lexikára: az egyetlen fennmaradt római orvosi mű, Celsus *De medicinája* csak 1443-ban került elő egy kolostori könyvtárból. Az ókor orvosi tudását az arab orvosok görög fordításokon keresztül őrizték meg számunkra. Az orvosi nyelv az arab nyelv szemléletét tükröző elnevezéseken kívül az arab nyelv nem kielégítő ismeretéből fakadó fordítási hibákkal is gazdagodott. A 16. századra felhalmozódott görög, latin, arab elnevezések és szerzői nevek káoszában Vesalius egységes latin nevek bevezetésével próbált rendet teremteni, ám újításait nem vették át és így nem terjedtek el. A 19. század végére használatban levő több mint 50 000 különböző anatómiai nevet német anatómusok egy csoportja a tizedére csökkentette a bázeli *Nomina Anatomica* (BNA 1895) kiadásával. Az így létrejött latin nomenklatúra őrzi az elődök évszázadok során egyre pontosabbá váló anatómiai ismereteit és nominációs szemléletét. A BNA többszöri módosítása után jelent meg a ma használatos nomenklatúra alapja, a párizsi *Nomina Anatomica* (PNA 1955, 1965-től NA). Napjainkban egy nemzetközi bizottság, a Federative Committee on Anatomical Terminology (FCAT) veszi rendszeresen revízió alá a nevezéktant. 1998-ban adták ki a *Terminologia Anatomica* (TA – mivel a TA nemzetközi rövidítés, annak ellenére is meg kell tartanom, hogy egybeesik a

Tihanyi alapítólevél magyar nyelvészeti irodalomban szokásos rövidítésével) című, körülbelül 7600 latin nevet tartalmazó latin–angol anatómiai szójegyzéket, azzal a céllal, hogy mintául szolgáljon az egyes nemzeti nyelvek nevezéktanának megalkotásához.

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a magyar anatómiai nevek milyen eszközökkel követik a latin mintát. A TA Ossa; Systema sceletale fejezete alatt található mintegy 1000 latin elnevezés alkotja elemzésem korpuszát. A TA-nak megfelelő magyar anatómiai szójegyzék nem áll rendelkezésemre, így a magyar megfelelőket az Anatómiai nevek (DONÁTH 2005) és Lexicon anatomiae (DONÁTH 1999) című anatómiai (értelmező) szótáraiból gyűjtöttem ki, majd BRENCsÁN Orvosi szótárából egészítettem ki (BRENCsÁN–BENJÁMIN 2006). A vizsgált anyagnak alig több mint fele rendelkezik magyar megfelelővel, a többinek csak a latin nevét használják. A nemzetközi nomenklátúra angol neveinek esetében is a latin alakok hasonló arányát tapasztalhatjuk. Az orvosi szótárak is a magyar név helyett sokszor definíciószerű meghatározásokat adnak meg, például *hamulus lacrimalis – a könnycsont kampó alakú nyúlványa* (DONÁTH 2005: 158), *septum sinuum sphenoidalium – az ékcsonti üreget kettéosztó csontsövény* (i. m. 282). A magyar anatómiai nevek közül csak azokkal foglalkozom, amelyekben a latin névnek valamilyen tükrözését fedezhetjük fel. A vizsgált anyagnak ez mintegy a fele, körülbelül 500 anatómiai név.

Célom a későbbiekben egy anatómiai tükörszótár összeállítása, ezért elengedhetetlen a munka megkezdése előtt a tükörjelenségeknek egy, az anatómiai nevre praktikusán alkalmazható osztályozási rendszerének kialakítása. A terminológiai egyértelműség hiánya miatt célszerűnek tartom a kalk terminus használatát. Szemantikai és lexikológiai szempontból két nagy csoportba sorolom a kalkokat, KISS LAJOS meghatározására támaszkodva a *s z e m a n t i k a i* és a *l e x i k a i k a l k o k* típusát különböztetem meg. A két főcsoportot bőséges példaanyaggal szemléltetem. Végül bemutatom, hogy egy leendő tükörszótár szócikkeinek véleményem szerint milyen információkat kell tartalmazniuk. Számolni kell azzal, hogy a csontrendszer nevei között nem találkozunk minden kalk-típussal, ezért a lexikai kalkok altípusainak megállapítása és az osztályozás finomítása csak később történhet meg.

3. Egyelemű anatómiai neveink egy része szemantikai kalk. Ugyanis nem minden egyelemű anatómiai név kalk, például a *csigolya* vagy az *izom sem*. A kalkok közül sok metafora útján keletkezett, használati tárgyakhoz való tényleges alaki hasonlóság alapján vagy funkcióbeli egyezésből származó azonosítással. A metaforikus jelentések bármely nyelvben, így a magyarban is létrejöhetnek volna. Az anatómiai nevek esetében azonban többségük a latinban (vagy gyakran a görögben) keletkezett, a magyar nevek csak másolják, *t ü k r ö z i k a* minta összefüggéseit. Ezért az elnevezések motivációjának feltárásához a latin elnevezéseket is meg kell vizsgálnunk.

Szemantikai kalk szláv eredetű *medence* szavunk, a latin *pelvis* mintájára, ami maga is a görög *πελλίς* '(mosdó)tál' átvétele. A szláv *medenica / medenica* (< *medb* 'réz') szó tulajdonképpeni jelentése 'rézből készült tárgy', annak megfelelően, hogy mit készítettek a rézből, így lehetett 'réztál', 'kolomp', 'rézpenz' is (TESz., HADROVICS 1992: 127). A magyarban első jelentése 'tálszerű edény', már

nem feltétlenül rézből (TESz.), ahogy az *aranymedence*, *aranymelence* 'aranytál' összetételek is mutatják (ÚMTsz.). Ezt a jelentést folytatja a tájszótári adatok többsége is, például 'fatörzsből egy darabban kivágott kisméretű ovális vagy kerek teknő', 'kisebb cserépedény' vagy 'zsírosbödön' (ÚMTsz.).

A használati tárgyakkal való kapcsolat nem mindig transzparens, ami megnehezíti a kalkok felismerését. Ennek oka a tárgy használatból való kiszorulása és ebből következően a szó jelentésváltozása lehet. Szintén szláv eredetű *lapocka* szavunk, amely régi 'lapát vagy más, hozzá hasonló, különféle célokra használt, hosszú nyelű, téglalap alakú fejben végződő eszköz' jelentésében csak tájszóként él (vö. CzF. *lapiczka*, ÉrtSz., ÚMTsz. *lapocka*). Csak ennek alapján ismerhetjük fel a latin *scapula* mintájára képzett szemantikai kalkot. A *scapula* görög eredetű szó a latinban, az 'ás' jelentésű *σκάπτω* ige származéka, a csont ásóhoz való hasonlósága lehetett az elnevezés alapja (SKINNER 1949: 314).

A csontok magyar nevei között van néhány, amely egyelemű latin nevet tükröz, azonban a szemantikai kalk mellett tartalmazza a *-csont* utótagot is, például *sípcsont* (< lat. *tibia* 'síp(csont)'), *kulcscsont* (< lat. *clavicula* 'kulcs(csont)'). Oka lehet német hatás, amit természetesen nem zárhatunk ki (vö. TESz. *kulcscsont*). Az első tudományos nomenklaturát német anatómusok állították össze, ezért valószínűleg kimutatható a német nyelv interferenciája az anatómiai nevekben. Munkájuk azonban nem új nevek alkotása miatt volt jelentős, hanem a már meglévő anatómiai nevek egységesítése és rendszerezése, a szinonimák kiküszöbölése miatt. Ezért, ha a latin névben megvan az a szemantikai mozzanat, ami a magyarban és a németben, a latint tekintem a tükrözés elsődleges forrásának. Legtöbbször a csontok latin nevében is szerepel az *os* 'csont' szó. Mivel a magyar nevek rendszerint hűségesen tükrözik a latin mintát, természetes, hogy az *os* megfelelőjét is tartalmazza. Így a *-csont* utótag nem feltétlenül német hatásról tanúskodik, sokkal inkább tekinthetjük analógia eredményének. Mint magyarázó utótag, az egyértelműsítést is szolgálhatja. Az elmondottak alapján helyesebbnek tartom a kalkoknak ezt a csoportját a szemantikai kalkok közé sorolni.

A görög *κλείς* már Homérosznál szerepel 'kulcscsont' jelentésben (LSJ). Az elnevezés motivációjaként azonban nem a mai kulcsra kell gondolnunk, hanem olyan egyszerű reteszre, zárószervezetre, amelyre a csont alakja emlékeztet. Maga a latin *clavicula* szemantikai kalk, az első ezredforduló tájékán Avicenna latin fordításában szerepel először (SKINNER 1949: 96). A magyarban BUGÁT PÁL 1828-ban kísérletet tett a terminusalkotásra *kulcs* alakban, tökéletes szemantikai kalk útján (TESz. *kulcs*), ám feltehetően a jelentéskör szűkítésének a céljából mégis a *-csont* utótaggal bővült alak terjedt el. A *tibia* (< lat. *tibia* 'síp') neve esetében nemcsak az alaki hasonlóság, hanem funkcióbeli egyezés is közrejátszhatott, hiszen állatcsontból gyakran készítettek sípot. Az elnevezést már Celsus is használta. Az egyértelműsítés megvalósulhat birtokos szószervezettel, illetve az abból kialakult birtokos szóösszetétellel. A magyarban a *tibia* tökéletes szemantikai kalkjának a nyomát fedezhetjük fel a 'lábszár' jelentésű nyelvjárási *síp* és *lábasípja* alakokban (ÚMTsz.). A *szárkapocscsont* (*szár* = 'lábszár') is szemantikai kalk a latin *fibula* 'csat, kapocs, tű' mintájára. Ebben az esetben a *-csont* magyarázó utótagon kívül birtokos szóösszetétel is segíti az egyértelműsítést. A testrészek neveként is hasz-

nált többjelentésű főnevek a hétköznapi életben félreértésre adhatnak okot, ezért indokolt a pontosítás, mint például az *ujjperc* (< *ujja perce*) vagy a *térdkalács* (< *térde kalácsa*) összetételekben. Kontextusból kiragadva nem egyértelmű *eltört a kulcsom / sípom* állítás, ahogy a *fáznak a perceim* (ÚMTsz. *perc*) mondatot is legálábbis meghökkentőnek találjuk. A *tibia* és a *fibula* együtt kapocsra emlékeztet, amelynek a *fibula* alkotja a tűjét (SKINNER 1949: 145). A latin *fibula* is szemantikai kalk a görög *περόνη* 'tű' mintájára. A görög elnevezés is továbbél néhány anatómiai névben, például *musculus peroneus longus* – *hosszú szárkapocsizom*. Itt nincs szükség a *-csont* elemmel való pontosításra, ezért az el is marad.

Lexikai kalkok részeként is találkozhatunk szemantikai kalkokkal. Az átvitelek közül a legismertebbek az emberi, illetve állati testrészek, esetleg növényi részek neveinek a használata tárgyak elnevezésére (HADROVICS 1992: 130–2). Az anatómiai nevekben különösen gyakori az emberi testrészek metaforikus használata, például a csontok részeinek megnevezésére. Nemcsak az alaki hasonlóság, hanem az elhelyezkedés is alátámasztja az antropomorf szemléletet (fej – nyak – test): *caput* 'fej', *caput femoris* – *combcsontfej*, *caput fibulae* – *szárkapocsfej*, *caput ossis metacarpi* – *kézközépcsonthfej*, *caput humeri* – *felkarcsont feje*, *caput ulnae* – *síncsont feje*; *collum* 'nyak', *collum costae* – *bordanyak*, *collum femoris* – *combcsontnyak*, *collum scapulae* – *lapockanyak*, *collum radii* – *orsócsontnyak*; *corpus* 'test', *corpus costae* – *bordatest*, *corpus fibulae* – *szárkapocstest*, *corpus vertebrae* – *csigolyatest*, *corpus humeri* – *felkarcsont teste*.

Az állati testrészek és a növényi részek neveinek metaforikus átvitelét is az alaki hasonlóság alapozza meg: *ala* 'szárny', *ala vomeris* – *ekecsontszárny*; *cornu* 'szarv', *cornu coccygeum* – *farkcsontszarv*, *cornu sacrale* – *keresztcsontszarv*; *crista* 'taraj', *crista iliaca* – *csípőtaraj*; *ramus* 'ág, szár', *ramus mandibulae* – *állkapocság*, *ramus ossis pubis* – *szeméremcsont szára*; *spina* 'tövis', *spina ischiadica* – *ülőcsonttövis*, *spina scapulae* – *lapockatövis*; *squama* 'pikkely', *squama frontalis* – *homlokpikkely*, *squama occipitalis* – *nyakszirtpikkely*; *tuber* 'gumó', *tuber calcanei* – *sarokgumó*, *tuber ischiadicum* – *ülőgumó*, *tuber maxillae* – *felső állcsonti gumó*.

Szép számmal akadnak használati tárgyak és emberi alkotások nevéből keletkezett szemantikai kalkok is a lexikai kalkokba ágyazva: *canalis* 'csatorna', *canalis condylaris* – *ízületfeji csatorna*, *canalis infraorbitalis* – *szemüreg alatti csatorna*, *canalis mandibulae* – *állkapocscsatorna*, *canalis opticus* – *látóideg-csatorna*; *fossa* 'árok', *fossa iliaca* – *csípőárok*, *fossa sacci lacrimalis* – *könnymirigyárok*, *fossa scaphoidea* – *sajkaárok*; *lamina* 'lemez', *lamina cribrosa* – *szitalemez*, *lamina orbitalis* – *szemüregi lemez*, *lamina perpendicularis* – *függőleges lemez*; *cingulum* 'öv', *cingulum pectorale* – *vállöv*, *cingulum pelvicum* – *medenceöv*; *manubrium* 'markolat', *manubrium sterni* – *szegycsont markolata*; *arcus* 'ív < íj' (a magyar ív az íj főnév régi változatából keletkezett szóhasadással, ahogy a latin *arcus* is), *arcus alveolaris* – *fogmederív*, *arcus pubicus* – *szeméremív*, *arcus vertebrae* – *csigolyaív*.

Mint a bevezetőben említettem, a csontrendszer latin nevei közül mintegy felének nincs magyar megfelelője. Az anatómiai leírásokban a hiányzó magyar nevek körülírásaként, helyettesítéseként lépten-nyomon szemantikai kalkokba botlunk: „A szeméremcsont (os pubis) t e s t e (c o r p u s ossis pubis) az acetabulum területének

alsó sectorát alkotja: ebből előrefelé és lefelé indul el a csont V alakú szára (ramus ossis pubis)” (SZENTÁGOTHAJ–RÉTHELYI 1989: I. 355; kiemelések tőlem, V. É. K.).

4. A tükrjelenségek másik gyakori formái a lexikai kalkok. Kiindulási alakjuk a latin névben lehet melléknévi jelzős szerkezet, ritkábban birtokos jelzős szerkezet, illetve képzett szó. Eredményük a magyarban leggyakrabban összetett szó, ritkábban jelzős vagy birtokos szerkezet, névtűt mellékneves szerkezet, illetve képzett szó. Mivel minden nyelv a saját eszközeivel képezi le a mintát, indokolatlannak tartom a latin jelzős vagy birtokos szerkezetekből létrejött magyar összetett szavakat nem pontos lexikai kalkoknak tekinteni. Hasonló megfontolásból a lexikai kalkoknak azt a típusát, amely több szóelemből áll és a magyar helyesírás szabályai szerint külön kell írni, nem sorolom frazeológiai kalkként külön csoportba (vö. ORSZÁGH 1977: 149).

A melléknévi jelzők jelentésük alapján két fő csoportba sorolhatók: kifejezhetnek embert körülvevő tárgyakhoz, dolgokhoz, természeti jelenségekhez való tényleges alaki hasonlóságot, vagy utalhatnak térbeli elhelyezkedésre. Lehetnek latin vagy görög eredetűek is, illetve állhatnak görög és latin elemekből. Például: „A proximális sor [kéző]csontjai radial felől (a hüvelykujj felől), a *sajkacsont* (os scaphoideum [*<*gör. *σκάφη*]) radiális irányban álló csónakhoz hasonló; a holdas csont (os lunatum [*<*lat. *luna* 'hold']) dorsovolaris görbületű, félholdra emlékeztető alakú, domborulata proximal felé, homorulata distal felé néz; az *os triquetrum* [háromszögcson, *<*lat. *triquetrus* 'háromszögű'] csonka piramis alakú; végül nevének megfelelő alakú az *os pisiforme* [*<*gör. *πίσος* 'borsó'] (borsócsont)” (SZENTÁGOTHAJ–RÉTHELYI 1989: I. 344; kiemelések és szögletes zárójelben található kiegészítések tőlem, V.É.K.); „Az *os hamatum* vagy *horgascsont*; tenyéri oldalán ulnar felől horogszerű nyúlvány (hamulus ossis hamati) emelkedik ki belőle” (uo.; kiemelések tőlem, V. É. K.).

Az *-ideus* (*<*gör. *ἴδος*), illetve a *-formis* (*<*lat. *forma*) 'valamilyen alakú' jelentésű szóelem gyakran járul mind a görög, mind a latin tövekhez. A magyar nevekben ez rendszerint kimarad: *processus styloideus* (*<*gör. *στυλος* 'íróvessző') – *íróvesszőnyúlvány*, *processus xiphoideus* (*<*gör. *ξίφος* 'kard') – *kardnyúlvány*; *ossa sesamoidea* (*<*gör. *σῆσαμον* 'szezám') – *lencsecsonatok*, *szezámcsontok*; *os pisiforme* (*<*gör. *πίσος* 'borsó'); *os cuneiforme* (*<*lat. *cuneus* 'ék').

A latin anatómiai nevekben szolgálhat a homonima kiküszöbölésére az azonos jelentésű görög és latin eredetű nevek használata. Például, a *sajkacsont* esetében a kéz csontjának *os scaphoideum* (*<*gör. *σκάφη* 'csónak'), a lábának *os naviculare* (*<*lat. *navis* 'hajó') a neve. A görög és a latin eredetű név szinonimikus használatú is lehet. Az *os ethmoidale* (*<*gör. *ἠθμός* 'szita') – *rostacsont* a rajta található sok apró lyukról kapta görög eredetű nevét; a hasonló motivációjú *lamina cribrosa* (*<*lat. *cribrum* 'rosta, szita') – *szitalemez* neve latin eredetű.

A melléknévi jelző sokszor azt fejezi ki, hogy az anatómiai képlet valaminek a közelében helyezkedik el, annak ellenére, hogy a jelző jelentése alaki hasonlóságra utal. Ezt figyelhetjük meg a *mastoideus* 'emlő alakú' melléknévvel alkotott anató-

miai nevekben: a *fonticulus mastoideus* – *csecsnyúlványi kutacs* és a *foramen mastoideum* – *csecsnyúlványlyuk* esetében nem a kutacs vagy a lyuk emlő alakú, hanem a *processus mastoideus* – *csecsnyúlvány* (< gör. *μαστός* 'mellbimbó, csecs'), amelynek a közelében található.

Tehát a melléknévi jelző kifejezheti a valamihez való tartozást, valaminek a felszínén, belsejében vagy közelében való elhelyezkedést is. Ez történhet főnévből képzett melléknévvel, például *os frontale* (< lat. *frons* – 'homlok') – *homlokcsont*, *os occipitale* (< lat. *occiput* – 'nyakszirt') – *nyakszirtcsont*. A latin nevekben gyakori a két főnévből összetett melléknévi jelző: *recessus sphenothmoidalis* – *ékcsontrostacsonti tasak*. A magyar nevek sokszor nem fordítják le elemről elemre az ilyen típusú latin neveket, csak részben, az egyik főnévből képzett melléknevet felhasználva, például *canalis nasolacrimalis* – *könnycsatorna*, *fossa pterygopalatina* – *szájpadárok*. Legtöbbször az ilyen típusú latin neveknek egyáltalán nincs magyar megfelelőjük. Ritkán találkozhatunk birtokos jelzős szerkezettel is a valamihez való tartozás, valaminek a felszínén, belsejében vagy közelében való elhelyezkedés kifejezésére. Ezek magyar megfelelői között találunk összetett szavakat, birtokos szerkezeteket és -i képzős melléknévi jelzőket, például: *arcus vertebrae* – *csigolyaív*, *caput humeri* – *felkarcsont feje*, *angulus sterni* – *szegycsonti szöglet*.

A minőségjelzős szerkezetek másik csoportjában a melléknév az anatómiai képletnek a test síkjaihoz és irányaihoz viszonyított térbeli elhelyezkedését fejezi ki. Rendszerint párokba vagy hármas csoportokba rendeződve fordulnak elő: *condylus lateralis / medialis* – *külső / belső sípcsontbütyök*, *meatus acusticus externus / internus* – *külső / belső hallójárat*, *phalanx distalis / media / proximalis* – *alsó / középső / felső ujjperccsont*, *lamina externa / interna* – *külső / belső lemez*. Az egymáshoz való viszonyítást, illetve szembeállítását a latin középfokú melléknevekkel fejezi ki. A magyar nevekben alapfokú melléknevek a megfelelőik: *concha nasalis inferior / superior* – *alsó / felső orrkagyló*, *cornu maius / minus* – [*a nyelvcsont*] *nagy / kis szarv[a]*. Valaminek a pontosabb helyét *infra-*, *supra-*, *inter-* stb. határozói előtagú összetett melléknevekkel is meghatározhatjuk. Az ilyen típusú mellékneveket a magyar névtű melléknevek segítségével fordítja: *canalis infraorbitalis* – *szemüreg alatti csatorna*, *fossa supraspinata* [*scapulae*] – *lapocka tövis feletti árka*, *foramen intervertebrale* – *csigolyák közötti lyuk*.

A képzett szavak közül a kicsinyítő képzős szavakat kell kiemelni az általam vizsgált korpuszban: *ossicula auditus* (< lat. *os* 'csont') – *hallócsontocskák*. A magyar nevekben gyakori a nyelvújítás korában felelevenített -cs kicsinyítő képző: *fonticulus* (< lat. *fons* 'forrás, kút') – *kutacs*, *capitulum humeri* (< lat. *caput* 'fej') – *felkarfejec*. A latin név kicsinyítő képzője a magyarban gyakran nem jelenik meg: *clavicula* (< lat. *clavis* 'kulcs') – *kulcscsont*, *geniculum canalis nervi facialis* (< lat. *genu* 'térd') – *arcidegcsatorna térde*; másrészt, a magyar nevek között vannak olyan kicsinyítő képzős alakok, amelyeknek latin mintája nem tartalmazott ilyet: *caput costae* – *bordafejec*, *bordafejecske*, *caput radii* – *orsócsontfejec*. Ennek az az oka, hogy a PNA-ban minden *capitulum caputra* módosult, kivétel a fent idézett *capitulum humeri*, a *caput humeri* névtől való megkülönböztetésre, a magyar nevek pedig a régies alakot őrzik (DONÁTH 2005: 68).

A lexikai kalkok között előfordulnak hibrid kalkok (például: *szakrális csatorna* < *canalis sacralis*; *timpanikus gyűrű* < *anulus tympanicus*) és nem pontos kalkok (például: *csípővápa* < *fossa acetabuli*) is, de az eddig feldolgozott anyagban számuk elenyésző. Külön csoportba kell majd sorolni a görög nevek hatására alkotott, a fogalmat globálisan leképező magyar neveket (például *csontthártya* < *periosteum*), sajnos a csontrendszer nevei között ehhez a csoporthoz is kevés anyagot találtam.

5. A teljes korpusz feldolgozása után az anatómiai nevekben tapasztalható tükröjelenségeket szótár formájában szeretném összesíteni. A címszavak a latin nevek lesznek, külön a főnevek és külön a melléknevek. A szócikkfejlébe – definíció helyett, ami nagyon alapos anatómiai ismereteket igényelne és egy nyelvészeti munkában nem is tartom szükségesnek – a szervrendszer és a testtáj latin nevének rövidítésével jelezném az anatómiai képlet helyét (a példában O = *Ossa* 'csontok'; T = *Truncus* 'törzs'). Ezután a latin név eredete, jelentése, majd itt szerepelne – ha ismerjük – a név alkotója és az elnevezés születésének az ideje. A szócikk második részében következik majd a magyar név, a kalk típusa (Sem = szemantikai; Lex = lexikai), a magyar név eredete, jelentése; ha kideríthető, hogy ki és mikor alkotta meg a nevet, a forrással együtt feltüntetem. Végül, utalok az esetleges szinonimákra, illetve, hogy az adott szó mely anatómiai nevekben fordul még elő.

Következzen egy példa: *pelvis* OT < gr. *πελλίς* '(mosdó)tál', Vesalius (Skinner 270); *medence* Sem < szl. *medьnica* (< *medь* 'réz') 'rézből készült tárgy'; 'mosdótál', Rácz 1782 (TESz.).

A hivatkozott irodalom

- АРАПОВА, НАТАЛЬЯ СЕРГЕЕВНА 2000. Кальки в русском языке послепетровского периода. Опыт словаря. Издательство Московского Университета, Москва.
- ASBÓTH OSZKÁR 1884. Szlávtság a magyar keresztény terminológiában. Nyelvtudományi Közlemények 321–427.
- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BRENCsÁN JÁNOS – BENJÁMIN KATALIN 2006. Orvosi szótár. Negyedik, átdolgozott, bővített kiadás. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.
- CSIZMAZIA ZSUZSANNA 1980. Német mintára létrejött magyar összetett főnevek. Magyar Nyelv 447–58.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. A magyar nyelv szótára I–VI. [I–IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum, [I–V.] Pest, [VI.] Budapest.
- DONÁTH TIBOR szerk. 1999. Lexicon anatomiae. Négy nyelvű anatómiai szótár. Semmelweis Egyetem Képzéskutató, Oktatástechnológiai és Dokumentációs Központ, Budapest.
- DONÁTH TIBOR 2005. Anatómiai nevek. Anatómiai, szövet- és fejlődéstani terminológia. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk. 1959–1962. A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FCAT = Federative Committee on Anatomical Terminology 1998. Terminologia Anatomica. International Anatomical Terminology. Thieme, Stuttgart.

- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAUGEN, EINAR 1950. The Analysis of Linguistic Borrowing. *Language* 210–31.
- KISS LAJOS 1976. Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006. A kölcsönszavak rendszerezéséről. In: LANSTYÁK 2006: 15–56.
URL: http://ht.nytud.hu/download/LI_A_kolcsszavak_rszereszeserol_15-56.pdf [Letöltve: 2010. 12. 14.]
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006. Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- LIGETI LAJOS 1936. Nyelvet fogni. *Magyar Nyelv* 45–6.
- LINNÉ = Caroli Linnaei Systema naturale. Regnum animale 1758. Editio X. Cura Societatis Zoologicae Germanicae iterum edita 1894. Sumptibus Guiliemi Engelmann. Lipsiae.
URL: <http://www.archive.org/stream/carolilinnaeisy01gesegoog#page/n219/mode/1up> [Letöltve: 2010. 12. 10.]
- LSJ = LIDDEL, HENRY GEORGE – SCOTT, ROBERT 1940. A Greek–English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie. Clarendon Press, Oxford.
- MTsz. = SZINYEI JÓZSEF szerk. 1897–1901. Magyar tájszótár 2. Hornyánszky Viktor, Budapest. URL: <http://mek.niif.hu/07000/07025/djvu/tajszotar2.djvu> [Letöltve: 2011. 02. 22.]
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 1980. Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban. *Magyar Nyelv* 436–47.
- NyÚSz. = SZILY KÁLMÁN szerk. 1902–1908. A magyar nyelvújítás szótára. Hornyánszky Viktor, Budapest. [Hasonmás kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 1999.]
- ORSZÁGH LÁSZLÓ 1977. Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. *Nyelvtudományi Értekezések* 93. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÁDULY ZSUZSANNA 2001. Német tükörszavak a magyarban és a lengyelben. PhD értekezés. Kézirat.
- REY, ALAIN 2006. Dictionnaire historique de la langue française. Le Robert, Paris.
- SKINNER, H. A. 1949. The Origine of Medical Terms. The Williams and Wilkins Company, Baltimore.
- SZENTÁGOTHAJ JÁNOS – RÉTHELYI MIKLÓS 1989. Funkcionális anatómia. Az ember anatómiája, fejlődéstana, szövettana és tájanatómiája I–III. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- TESz. = BENKŐ LORÁND szerk. 1967–1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA – HOSSZÚ FERENC szerk. 1979–2010. Új magyar tájszótár I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- UNBEGAUN, BORIS 1932. Le calque dans les langues slaves littéraires. *Revue des Études Slaves* 12: 19–48.

Calques in the anatomical names

This article deals with a special kind of linguistic borrowing, the calques. After a brief bibliographic overview we offer a possible classification applied to anatomical names. Unfortunately, there is no fixed terminology in Hungarian for calque types. We will argue that calques can be divided into two main categories, the semantic and the lexical ones. The first one is originated from pre-existing word obtaining new meaning under the influence of a foreign pattern, the second one is a word or phrase borrowed from another language by literal translation. We have to differentiate the process of calque creation from the new lexemes thus obtained. As it can be seen, it is unnecessary to distinguish phraseological calques from lexical ones for purely formal reasons. In the second part of this paper we demonstrate some examples of anatomical names resulted in calques. The corpus of our analysis is the chapter Ossa of Terminologia anatomica, the international anatomical nomenclature. Finally, we show a sample entry for a possible dictionary of calques in the future.

VARGA, ÉVA KATALIN